

Bernáth Árpád:

GOTTLÖB FREGE JELENTÉSELMÉLETÉNEK IRODALOMELMÉLETI VONAT-

KOZÁSAI

Az irodalomelmélet - s ezen belül a narrativika - egyik alapvető kérdése az irodalmi mű és a valóság kapcsolata. Hogyan vonatkozik a szöveg, ha irodalmi mű, a valóságra? Kézenfekvő a feltételezés, hogy más módon, mint a nemirodalmi szöveg. Egy irodalomelméleti szempontból is releváns szemantikának rendelkeznie kell azokkal a fogalmakkal, amelyek lehetővé teszik a különbségtételt. Gottlob Frege szemantika-elmélete, ahogy többek között Az értelem és a jelentés vizsgálata /Über Sinn und Bedeutung, 1892/ c. tanulmánya alapján rekonstruálhatjuk, kielégíti ezt a feltételt. Pontosabban: csak bizonyos módosításokkal elégíti ki, mert Frege kísérelte, hogy az irodalmi szövegek jeleit /kijelentő mondatait, "tulajdonneveit"/ a nemirodalmi szövegek jeleitől megkülönböztesse, idézett tanulmányában ellentmondásokhoz vezet. Kimutatható ugyanis, hogy Frege más értelem- és jelentésfogalommal dolgozik, amikor a szétválasztásra sort kerít, mint amikor bevezeti a kérdéses fogalmakat. Az ellentmondások kiküszöbölésével viszont olyan szemantikai koncepcióhoz juthatunk el, amely jó alapul szolgálhat a gondolatmenetünket elindító kérdés megválaszolásához.

Hogy az ellentmondást feltárhassuk, lehetőség szerint pontosan rekonstruálnunk kell Frege gondolatmenetét, s különös tekintettel az irodalom és nemirodalom megkülönböztetésénél szerepet játszó meggondolásokra.

Mint már megjegyeztük, Frege nem általában irodalmi és nemirodalmi szövegek között tesz különbséget, hanem kijelentő mondatok, "tulajdonnevek" között. Így kísérelte csak annyiban általánosítható, amennyiben feltételezzük, hogy minden bennünket érdeklő szövegben vannak "tulajdon-

nevek", illetve elfogadjuk, hogy csak azok a szövegek érdekelnek bennünket, amelyekben vannak "tulajdonnevek". Mivel a feltétel teljesülése - mint a későbbiekből belátható lesz - egyben ahhoz is szükséges, bár nem elégséges, hogy egy szöveget narratív szövegnek nevezhessünk, szűkebb hatókörű kérdésfeltevésünk szempontjából ez a korlátozás csekély mérvű és elhanyagolható.

Eddig a "tulajdonnév" kifejezést mindig idézőjelben tettük, s kivételesen nem azért, mert - mint e mondatban - a jélről magáról akartunk beszélni. Az idézőjellel azt kívántuk kifejezni, hogy Frege nem a szokásos értelemben használja ezt a szót, továbbá azt, hogy kétséges, vajon a tulajdonnevek mellett nincsenek-e látszat-tulajdonnevek is. De hát végülis mit ért Frege "tulajdonnéven"? Azokat a mesterséges és természetes nyelvi jeleket /írásjeleket, szavakat, szókapcsolatokat/, amelyekhez a nyelvi konvenció alapján egy - a szó igen általános értelmében vett - tárgy rendelhető. A tulajdonnév ebben az értelemben tehát megkülönböztetendő a tulajdonképpeni tulajdonnévtől, mint amilyen például az "Arisztotelész" szó.

A tulajdonnév meghatározása lehetőséget ad egy újabb fontos fregei fogalom bevezetésére: azt a tárgyat, amelyet egy meghatározott tulajdonnév jelöl, a tulajdonnév jelentésé-nek nevezzük.

A jelentés definíciója máris megengedi, hogy különbséget tegyünk két tulajdonnév között: nyilvánvaló, hogy két tulajdonnév különböző, ha különböző a jelentésük. Frege szerint azonban pusztán a jelentéssel nem jellemezhetjük kielégítően a tulajdonneveket. Még két szemantikai kategóriát vezet be velük kapcsolatban, s így összesen három vonatkozásban tud köztük eltéréseket megállapítani. Ezek szerint:

/1/ Két tulajdonnév lehet csupán annyiban különböző, hogy különböző képzeteket kelt a befogadóban.

/2/ Különbözők lehetnek azonban abban is, hogy azok az értelmek, amelyeket a befogadó számára kifejeznek, különböznek.

/3/ Végül - mint már mondtuk - nemcsak a képzetek és az értelmek, hanem a jelentés tekintetében is különbözők lehetnek: akkor, ha a tárgyak, amelyeket a jelek a befogadó számára jelölnek, különbözőek. Ezek után nézzük meg, mit mond a szerző a képzetről és az értelemről a jelentéssel való összefüggésükben. "A tulajdonnév jelentése maga a tárgy, amelyet a tulajdonnévvel jelölünk; a hozzá kapcsolódó képzet teljesen szubjektív; közbülső helyet foglal el az értelem, amely ugyan nem szubjektív, mint a képzet, de nem is maga a tárgy."¹

Az idézet után is az a fogalom marad homályban, amelyik feltehetőleg eddig is a leghomályosabb volt: az értelem fogalma. Mit jelent az "értelem" közbülső helye? Kövessük Freget, aki egy hasonlattal is megvilágítja a képzet, értelem és jelentés viszonyát. "Valaki távcsövön szemléli a Holdat. A Holdat magát a jelentéshez hasonlítom, a Hold annak a megfigyelésnek a tárgya, amelyet a tárgylencsén, a távcső belsejében létrejövő valós kép és a szemlélő recehártyáján kirajzolódó kép közvetít. Az előbbi az értelemhez, az utóbbit a képzethez /.../ hasonlítom."²

Ezek szerint, ha két tulajdonnév csak különböző képzeteket kelt fel, akkor ennek oka a befogadóban van.

Ha két tulajdonnév különböző képzetek felkeltése mellett különböző értelmet is fejez ki a befogadó számára, akkor ennek oka az értelmet közvetítő nyelvben van. /Ami azonban nem jelenti azt, hogy a nyelv minden változása módosítaná az értelmet is./

Ha két tulajdonnév a képzetek és az értelmek különbözősége mellett jelentés tekintetében is különböző, akkor ennek oka a jelölt tárgyakban van.

Frege az irodalmat a nemirodalomtól először azzal

különíti el, hogy megkülönbözteti a képzetek vonatkozásában a tulajdonnevek két típusát. Az első típust azok a tulajdonnevek alkotják, amelyek erős és sokféle képzetet képesek felkelteni, a másodikat pedig azok, amelyek nélkülözik ezt a tulajdonságot. Ezek után megállapítja, hogy az irodalomban az első típus dominál. Tehát az irodalom élvezetében igen fontosak a képzetek, "az értelem árnyaltabb és színesebb" ² befogadása, de, tehetjük hozzá, a képzetek kutatása aligha lehet az irodalomtudomány alapvető feladata, mivel a képzetek, bár az emberi képzetalkotás feltehetően nem nélkülözi a rokonvonásokat, a meghatározásból adódóan szubjektívek és végső soron összehasonlíthatatlanok. Ezért szükség van újabb szétválasztó kritérium keresésére.

Mielőtt megvizsgálhatnánk, hogy miben találja meg a kérdéses kritériumot a szerző, meg kell ismernünk még néhány fogalmat, amelyek Frege-nek az irodalomra vonatkozó megfontolásaiban szerepet játszanak. Frege ugyanis az irodalom és nemirodalom megkülönböztetésének lehetőségét nemcsak a szavak és szókapcsolatok szintjén, hanem a mondatok - és amit ez a kérdésfelvetés magába foglal: mondatkapcsolatok vagyis szövegek - szintjén is keresi.

A mondatról - és a szövegről, fűzhetnénk hozzá - való gondolkodás úgy jelenik meg a fregei rendszerben, hogy felteszi a szerző a kérdést: lehet-e a mondat tulajdonnév, abban az értelemben, hogy van jelentése.

A vizsgálódás közelebbi tárgya a kijelentő mondat. Minden kijelentő mondat kifejez egy gondolatot. A kérdés most már az, hogy a gondolat a mondat értelme-e vagy a jelentése. /A kérdés tehát itt csak azt feltételezi, hogy a mondat vagy jelentéssel vagy értelemmel rendelkezik, bár nem zárja ki azt sem, hogy jelentése is, meg értelme is van./

Frege abból indul ki, hogy a mondatnak jelentése van, s így a mondathoz hozzárendelhető gondolat a mondat jelentése.

Ha ez így van, akkor igaznak kell lennie a következő állításnak: Ha a mondatban egy tulajdonnevet egy vele azonos jelentésű, de eltérő értelmű tulajdonnévvvel helyettesítünk, akkor ennek az eljárásnak nem lehet semmi kihatása a mondat jelentésére. "Azt látjuk azonban, hogy a gondolat ilyenkor megváltozik; mert hiszen a következő mondatban: 'A hajnalcsillag Nap által megvilágított test' kifejezett gondolat különbözik a másik mondatban 'Az esthajnalcsillag Nap által megvilágított test' kifejezett gondolatától."⁴ Ugyanis olyan valaki, aki nem tudja, hogy az "esthajnalcsillag" jelentése azonos a "hajnalcsillag" jelentésével, az egyik gondolatot igaznak, a másikat hamisnak tarthatja. "A gondolat tehát nem lehet a mondat jelentése, hanem indokoltnak tűnik, hogy a gondolatot a mondat értelmeként fogjuk fel."⁵

Bár kiderült, hogy a gondolat a mondat értelme, Frege nem mond le annak feltételezéséről, hogy a mondatnak lehet jelentése is. A gondolatmenet folytatásában már az értelem megléte és a jelentés hiánya elfogadhatatlan a szerző számára, hiszen az eddig tárgyalt nem mondat szintű tulajdonnevekről sem tételezhettük fel, hogy nem rendelkeznek jelentéssel. Mivel a tulajdonnévnek minősülő szavak és szókapcsolatok rendelkeznek jelentéssel, miért ne rendelkeznének vele olyan kifejezések is, amelyekben tulajdonnevek kijelentő mondattá kapcsolódnak össze? A kérdés tehát az, hogy vajon a tulajdonnevek mondattá szerveződése pusztán szintaktikai jelenséggként kezelhető, vagy pedig szemantikai szempontból is.

Láttuk, hogy a kijelentő mondat értelemként egy gondolatot fejez ki. Ez lehetőséget ad arra, mondja Frege, hogy feltegyük a kérdést, mi a gondolatnak az igazságértéke? Ahogy a nemmondatértékű tulajdonnév jelentését kerestük, úgy keressük

most a gondolatot kifejező mondat igazságértékét. "Ez arra késztet bennünket, hogy a mondat igazságértékét a mondat jelentésének ismerjük el. A mondat igazságértékén azt a körülményt értem, hogy a mondat igaz, vagy hogy a mondat hamis. Több

igazságérték nincs."⁶

Az eddig elmondottakból most adódó kérdés feltevése, nevezetesen, hogy van-e minden kijelentő mondatnak jelentése, vezet el Frege tanulmányában az irodalminak a nemirodalmitól való újabb megkülönböztetéséhez.

Frege szerint annak feltétele, hogy a kijelentő mondatnak jelentése legyen, az, hogy az őt felépítő valamennyi tulajdonnévnek legyen jelentése. Ha tehát vannak olyan nem mondatszintű tulajdonnevek, amelyeknek nincs jelentése, képezhetők olyan mondatok is, amelyeknek nincs jelentése. Frege példája: "' A mélyen alvó Odüsszeuszt Ithakában tették partra' mondatnak nyilvánvalóan van értelme. Mivel azonban kétséges, hogy a benne előforduló 'Odüsszeusz' névnek van-e jelentése, így az is kétséges, hogy az egész mondatnak van-e jelentése. Mindenesetre biztos, hogy az a valaki, aki a mondatot ténylegesen igaznak vagy hamisnak tartja, az 'Odüsszeusz' névnek is jelentést tulajdonít, s nem csupán értelmet: hiszen a név jelentéséhez kapcsoljuk vagy jelentésétől vitatjuk el az állítmányt. Aki egy jelentéslétezését nem ismeri el, az nem kapcsolhat hozzá, de nem is vitathat el tőle állítmányt. De talán fölösleges is a név jelentéséig való előrehatolás; megelégedhetnénk az értelemmel, ha a gondolatnál nem megyünk tovább. Ha csak a mondat értelme, a gondolat az értékes, szükségtelen egy mondatrész jelentésével törődni; a mondat értelme szempontjából a mondatrésznek csak az értelme, s nem pedig a jelentése jöhet számításba. A gondolat ugyanaz marad, akár van az 'Odüsszeusz' névnek jelentése, akár nincs./.../ Azért és csak annyiban fontos a jelentése is, amennyiben a mondat igazságértéke érdekel bennünket. De nem mindig ez áll fenn. Ha például egy eposz előadását halljuk, akkor a nyelv dallamosságán kívül kizárólag a mondatok értelme és az ezáltal keltett képzetek és érzelmek ragadnak meg minket. Az igazság kritériumának felvetésével elhagynánk a műélvezetet és a tudományos vizsgálódáshoz fordulnánk. Ezért közömbös számunkra,

hogy például az 'Odüsszeusz' névnek van-e jelentése, mindaddig, amíg a költeményt műalkotásként fogjuk fel."⁷

Az irodalmi szövegek tehát - amellet, hogy különösen erős és sokféle képzetet képesek felkelteni - abban különböznek a nemirodalmiaktól, hogy értelmük van, de nem tulajdonítunk nekik, mint az utóbbiaknak, jelentést is. Így választja szét Frege a két szövegtípust.

Kielégíthető-e ez a szétválasztás? Ha azt várjuk tőle, hogy objektív kritériumot adjon a kezünkbe egy meghatározott szövegnek az egyik vagy másik szövegtípusba való besorolásához, akkor semmiképpen. Ha csak elismerésünktől vagy tagadásunktól függ, hogy egy adott szövegben előforduló tulajdonnévnek van-e jelentése vagy sem, akkor minden szöveget lehet irodalminak is, meg nemirodalminak is tekinteni. De miért nem úgy választja szét Frege az irodalmat és a nemirodalmat, hogy az előbbi a jelentés és az értelem közül csak az értelmet fejezi ki, míg az utóbbi a jelentést is jelöli. Ennek két közelebbi oka van.

Először is, hogy egy tulajdonnévnek kell-e jelentést tulajdonítani vagy sem, nem dönthető el magáról a tulajdonnév képviselő jelről. Ezért Frege kíváncsúnak is tartja, hogy az értelmezés teljes önkényességének gátat szabva külön nevet adjunk azoknak a jeleknek, amelyeket irodalmi jelként kell befogadnunk. Az elnevezésre javaslatot is tesz: legyen az értelemmel rendelkező, de jelentéssel nem bíró jel neve kép. /Javaslatával azonban nyitott kapukat döngtet, hiszen bizonyos szövegeknek az "eposz", "tragédia" stb. névvel való minősítése - történetük ez a szerző vagy bárki más részéről - épp ezt a szerepet tölti be./

Másodszor, ha el is dönthető egy jelről, hogy tulajdonnév-e vagy kép, ez még nem írja elő, hogy miként kell értelmeznünk. Legalább is egy esetben biztosan nem, akkor ugyanis, ha a jel tulajdonnév.

Bár Fregenek vannak olyan kijelentései is, amelyek alapján azt tarthatnánk álláspontjának, /1/ hogy egy jelnek vagy van jelentése vagy a költészethez tartozik - tertium non datur - mégis, ott, ahol részletesebben beszél az irodalom és a nemirodalom megkülönböztetéséről, azt hangsúlyozza, /2/ hogy a jelentéssel bíró tulajdonneveket is lehet képnek tekinteni, ha ezt a felfogását tovább finomítja is.

Az első tipushoz tartozó kijelentésre épp az Odüsszeusz-példa újbóli elemzésénél bukkanhatunk, amelyre Frege az Einleitung in die Logik /1906, Bevezetés a logikába/ c. tanulmány-töredékében kerít sort. A példa szövegkörnyezetében ugyancsak a jelentés és az értelem megkülönböztetéséről van szó. "Tételezzük fel, meggyőződünk arról, hogy az 'Odüsszeusz'-név az Odüsszeiában - korábbi hiedelmünkkel ellentétben - mégiscsak egy embert jelöl. Vajon akkor az 'Odüsszeusz'-nevet tartalmazó mondatok más gondolatokat fejeznének ki? Azt hiszem, nem. A gondolatok tulajdonképpen ugyanazok maradnának; csak a költészet területéről átkerülnének az igazság területére."⁸ Ugy gondoljuk azonban, hogy félreértenénk Freget, ha a fentiekből azt a következtetést vonnánk le, hogy ha egy jel tulajdonnév, akkor már nem tekinthető képnek. A példánál maradva: hogy az Odüsszeiat többé nem olvashatnánk eposznak. A feltételezés elfogadásával csak annyi történt, hogy az Odüsszeia szövegét immár mint történeti művet is tanulmányozhatjuk, tudva, hogy az eposz-hős Odüsszeusz neve egy történeti személyével azonosan hangzik. Két 'Odüsszeusz'-név van tehát ebben az esetben - és épp ez jelenti a korábbi nézet további finomítását -, de hogy az 'Odüsszeusz' betűsor melyiket reprezentálja, ennek eldöntése az olvasótól függ.

Fregenek ez az álláspontja egyértelműen kiviláglik a második tipushoz tartozó kijelentéseiből. Példát a Logik /1897, Logika/ című töredékéből idézünk. "Ha Schiller Don Carlosát történelemként kellene felfognunk, a dráma legnagyobb-

részt hamis lenne. De a költészet műveként egyáltalán nem célja hogy ilymódon komolyan vegyék, hiszen játék. A tulajdonnevek is itt látszat-tulajdonnevek, bár megegyeznek történelmi személyek tulajdonneveivel."⁹ A Don Carlosról szóló történetnek lehet jelentése, s így igaznak vagy hamisnak minősülhet, de tragédiaként jelentés nélküli, vagyis se nem igaz, se nem hamis.

Összegezve: Frege nem vagy csak korlátozott mértékben ad objektív kritériumot kezünkbe egy meghatározott szövegnek az egyik vagy másik szövegtípusba való besorolásához, a megkülönböztetés jelentősége abban áll, hogy megmondja, mit teszünk, ha egy szöveget irodalminak tekintünk. Nem mást, mint eltekintünk igazságértékétől.

Kielégítő-e ez a meghatározás. Bizonyos meggondolások arra kényszerítenek bennünket, hogy a kérdésre tagadó választ adjunk. Legalábbis egyes értelmezések fenntartása mellett. Amig ugyanis eddigi példáink azt mutatták, hogy tulajdonnevek esetében választhatunk aközött, hogy tulajdonnévnek vagy csak képnek tekintjük őket, addig ez a választási lehetőség kizártnak tűnik abban az esetben, ha egy jelről kiderül, hogy kép. Ezzel azonban az irodalom fogalma tulságosan tággyá válna, hiszen alá kellene rendelni számos tudományos - pontosabban: egykor tudományosnak tartott - munkákat is. Olyan mondatokról, mint például "Az éter az elektromágneses hullámok közvetítője", valószínűleg azt kellene mondanunk, hogy irodalmiak.

További problémát jelent, mint példánkból is kitűnik, hogy a megkülönböztetéssel értékitélet is összekötve látszik lenni, s valóban, Frege maga is megállapítja Az értelem és jelentés vizsgálata c. tanulmányában: "A gondolat veszít értékéből, mielőtt felismerjük, hogy egyik részének nincs jelentése."¹⁰ S azt már tudjuk, ha egyik részének nincs jelentése, akkor az egésznek sincs. Az irodalom tehát csupa ilyen értékét vesztett gondolatból állna?

Kérdésünkre Frege valószínűleg arra emlékeztetne, hogy a gondolat csak a tudomány vagy még közelebbről a logika szempontjából válik értéktelemé, ha nem jelent igazságértéket; ettől függetlenül értékes lehet az esztétika vagy még közelebbről az irodalom befogadói számára, ha megfogalmazva képes gazdag és változatos képzeteket felkelteni, ha tehát szép.

Frege feltételezett válasza, amelyet nemcsak az érdeklődésünk középpontjában álló tanulmány alapján konstruáltunk, hanem más írások figyelembevételével is /pl. Logika/, egyszerre két kifogásunkat is kiküszöböli. Az esztétikai érték párhuzamba állítása a logikai értékkel, az igazságérték-vesztés kiegyenlítése a szép-értékkel nemcsak a "puszta" gondolatnak adta vissza a rangját, de azt is megmutatta, hogy az irodalom túl tágnak tartott meghatározása hogyan szűkíthető. Nem elég ugyanis a fentiek értelmében a gondolat igazságértékétől eltekinteni; ahhoz, hogy egy szöveg irodalminak minősülhessen, szükséges azt is kikötni, hogy az előbbi értelemben szép legyen.

Ezzel azonban visszajutottunk egy korábban már felmerült problémához, a képzet szubjektív voltahoz. Miközben Frege fogalomrendszerének segítségével lehetővé tettük az irodalom meghatározását, egyben megszüntettük azt a tudományt, amelynek erre a definícióra oly nagy szüksége volna, az irodalomét. Legalábbis, ha elfogadjuk, hogy tudományos vizsgálat eredményes - tudniillik ellenőrizhető - csak akkor lehet, ha tárgya nem csupán egyetlen egy megfigyelő számára elérhető.

Frege a Logika című töredékében kifejti, hogy gondolatrendszerében lehetetlen megalapozni a szép tudományát. Hogy az igazság és a szépség más tulajdonságú dolog, már abban is megmutatkozik, mondja a szerző, hogy az utóbbinak fokozatai vannak, míg az előzőnek nincsenek. Egy gondolat ugyanis kelthet szebb képzeteket, mint a másik, de két gondolat, ha igaz, csak egyformán lehet igaz. Sőt: a gondolatok

igazsága független attól, hogy elismerjük-e vagy sem, míg szépségük csak a mi elismerésünktől függ. Ezért ha valaki két gondolat közül az egyiket szebbnek tartja, mint a másikat, másvalaki itélhet fordítva is anélkül, hogy vitájuk eldönthető lenne. Hiszen tulajdonképpen nem a gondolatok szépek, hanem a képzetek, amelyeket a gondolatok kiváltottak. A képzet azonban mindig valakinek a képzete, és más számára mint olyan, hozzáférhetetlen. A képzet szubjektivitását azáltal sem lehet megszüntetni, hogy az egyén képzetét az "átlagember" képzetével azonosítsuk. Kérdéses ugyanis, hogy kinek az "átlagát" kell keresni és hogyan történjék a képzetek összehasonlítása. Minden objektívnek végülis a szubjektív szép lenne az alapja. "Nem tűnik tehát megalapozatlannak az a nézet", foglalja össze Frege véleményét, "hogy a tulajdonképpen műalkotás egy bennünk lévő képzet-alak, s hogy a külső dolog /.../ csak eszköz ahhoz, hogy bennünk a tulajdonképpeni műalkotást létrehozza. Ezek szerint a művészet minden élvezőjének saját műalkotása van, s így a szépségről kialakított különböző ítéletek között semmiféle ellentét nincs. Ezért: de gustibus non disputandum!"¹¹

Valaki ellenvethetné, hogy talán mégsem kellene Frege-nek erre a következtetésre jutnia. Legyen bár a "tulajdonképpeni műalkotás" csak egyedi és csak hordozója számára megismerhető, az, ami őt létrehozza, a gondolat, Frege rendszerében objektív létező. Már Az értelem és a jelentés vizsgálata c. fejtegetéseinek egy lábjegyzetében megemlíti a szerző, hogy "gondolaton nem a gondolkodás szubjektív cselekvését, hanem annak objektív tartalmát értem, amely többek közös tulajdona lehet."¹² Később ezt a felfogását még többször részleteiben is kifejti, így például a Der Gedanke /1918, A gondolat/ c. tanulmányában. Így van az irodalomtudománynak objektív tárgya: a jelentés nélküli gondolatokat kifejező szöveg, amely ugyan csak szubjektív kritériumok alapján választhatók ki más jelentés nélküli szövegek közül - szép képzeteket keltenek-e

vagy sem a kiválasztóban -, de immár mindazok számára hozzáférhető, akik megértik.

Ezt az ellenvetést el is fogadhatnánk, s az elfogadással végre egy kicsit előbbre is jutnánk az irodalom és a nemirodalom szétválasztásában és az irodalomtudomány tárgyának kijelölésében. Nehézséget "csak" az okozna, hogy milyen megismerési érdekből kellene tanulmányozni a jelentés nélküli gondolatokat, ha azt, ami értéket adott nekik, nem vizsgálhatjuk. De ne menjünk bele itt ennek a kérdésnek a részletes megvizsgálásába, mert az ellenvetés nem fogadható el.

Ha Az értelem és a jelentés vizsgálata című tanulmányból nem is tűnik ki egyértelműen, Frege későbbi írásaiból - s épp azokból, amelyek megindokolják, hogy miért szükséges rendszerében a gondolat objektív létének elfogadása - megtudhatjuk, hogy csak az a gondolat létezik a gondolkodástól függetlenül, amelyik igaz vagy hamis lehet. A gondolat c. munkájában olvashatjuk: "Anélkül, hogy meghatározást kívánnék adni, gondolatnak nevezek valamit, aminél az igazság egyáltalán kérdéses lehet."¹³ És így pontosítja /vagy módosítja?/ Az értelem és a jelentés vizsgálata c. tanulmányában kifejtett álláspontját: "Következésképpen azt mondhatom: a gondolat egy mondat értelme, anélkül, hogy ezzel azt is állítani kívánnám, hogy minden mondat értelme gondolat."¹⁴ Azokat a mondat-értelmeket, amelyek sem igazak, sem hamisak nem lehetnek, a Logikában pedig egyenesen "látszat-gondolatnak"¹⁵ nevezi, s ezzel épp azokat a gondolatokat zárja ki az objektív létezők birodalmából, amelyek - ha szép képzeteket keltenek fel - az irodalomhoz tartoznak és csak az irodalomhoz. De még tovább kell mennünk. Már megmutattuk, hogy Frege abban az értelemben finomította gondolatrendszerét, hogy azokat a gondolatokat is csak látszat-gondolatoknak nevezi, amelyek ugyan rendelkezhetnének jelentéssel, s így az objektív léttel is, de amelyeknek jelentésétől a befogadó eltekint. Így tehát csak megismételhetjük a korábbi kijelentést: Frege szerint az irodalmi szövegek - amellet, hogy különösen erős és sokféle képzetet képesek felkelteni - abban

különböznek a nemirodalmiaktól, hogy értelmük van, de nem tulajdonítunk nekik, mint az utóbbiaknak jelentést is; de most már más jelentéssel használjuk az "értelem" kifejezést. A terminus immár az irodalom vonatkozásában nem a gondolattal, hanem a látszat-gondolattal azonos. Ebből következően többé azt sem tarthatjuk magától értetődőnek, hogy a látszat-gondolatok, mint valós párjuk, összekapcsolhatóak egyetlen látszat-gondolattá. Ezért a megkülönböztetést így tudjuk egyértelműbbé tenni: Az irodalmi szövegekben szereplő kijelentő mondatok azon osztálya, amelyekben legalább a logikai alany helyén látszat-tulajdonnév szerepel - amellett, hogy különösen erős és sokféle képzetet képesek felkelteni -, abban különbözik a nemirodalmi szövegekben előforduló, tulajdonnevet tartalmazó kijelentő mondatoktól, hogy értelmük csak látszatgondolat, szemben az utóbbiakkal, amelyeknek értelme jelentéssel rendelkező gondolat.

De hogyan kell az értelem fogalmát felfognunk, ha gondolatok és látszat-gondolatok egyaránt alája rendelkezők? Ha az értelem lehet se nem igaz, se nem hamis, akkor ez nem azt vonná maga után, hogy ez az értelem értelmetlenség? Miképpen alkothatnának ilyen értelmetlenségeket kifejező mondatok szemantikai kritériummal is meghatározható szöveget? Hogyan és milyen megismerési érdekből válhatnának a látszat-gondolatok tudományos vizsgálódás tárgyává? Hogyan lehetne őket - hogy kiinduló kérdésünket megismételjük - a valóságra vonatkoztatni? Ezek a kérdések arra kényszerítenek bennünket, hogy még egyszer megvizsgáljuk, mit ért Frege pontosan értelmén.

Ezuttal azonban nem az értelemnek a képzethez és a jelentéshez való viszonyában megadott meghatározásból indulunk ki, hanem azt vizsgáljuk meg, hogy egyáltalán miért vált szükségessé az értelem fogalmának bevezetése. Vissza kell térnünk Frege tanulmányának kezdetéhez, ahol a szerző az azonossághoz kapcsolódó problémákat tárgyalja. A "=" jelet az azonosság jeleként használva Frege szerint kétféle módon jelölhetjük azt, hogy az azonosság esete forog fenn: a jel mindkét oldalán azo-

nos tulajdonnevet írva vagy pedig különbözőket. Pl. $a = a$ vagy $a = b$. Nem mindegy azonban, hogy melyik jelölési módot használjuk, mert a különböző jelölések különböző ismeretértékkel rendelkeznek: a kanti filozófia fogalmi rendszerét használva azt mondhatjuk, hogy az előbbi típusú mondatok a priori érvényesek és analitikusak, az utóbbi típusúak pedig "gyakorta ismereteink igen értékes kibővítését tartalmazzák és a priori nem mindig alapozhatók meg".¹⁶ Mégis, ha $a = b$ igaz, akkor az "a" és a "b" tulajdonnév ugyanazt jelenti, vagyis a mondat tulajdonnevei anélkül, hogy jelentésük megváltozna, egymással így helyettesíthetők: $a = a$ vagy $b = b$. Az következne ebből, hogy a tulajdonnevek különbségének csak addig van jelentősége, amíg feltételezhetem a mondat hamisságát is? Semmiképpen, állítja Frege. A tulajdonnevek különbözősége megfelel annak a különbözőségnek, ahogy a jelentés, vagyis a tulajdonnév által jelölt tárgy a tulajdonnév használója számára adott. Egy példával megvilágítva: "Legyenek a, b és c azok az egyenesek, amelyek egy háromszög szögeit a szemközti oldalak felezési pontjával összekötik. Ebben az esetben a és b metszéspontja egybeesik b és c metszéspontjával. Tehát itt ugyanazon pont megjelölésére különböző kifejezésekkel rendelkezünk. A szóban forgó nevek /a és b metszéspontja/, /b és c metszéspontja/ egyúttal a jelölt /advalevőségek módjára/ is utalnak, s ezért az azonosságot kifejező mondat itt valóságos ismereteket tartalmaz."¹⁷

A tulajdonnevek közötti teljes azonosság tehát nem jön létre a jelölt tárgyak azonossága révén, mert a tulajdonnevek nemcsak annyiban tulajdonnevek, amennyiben képesek egy tárgyat jelölni, hanem annyiban is, amennyiben képesek kifejezni, hogy a tárgy számunkra milyen módon van adva!

"Mármost kézenfekvő", írja Frege, hogy a tulajdonnév értékű jellel, nemcsak a jelölt tárgyat, amelynek a jel jelentése legyen a neve, hanem azt is összekapcsoljuk, amit a jel értelmének szeretnénk nevezni, ami azt tartalmazza, hogy a jelölt hogyan van adva. Így a fenti példában az 'a és b met-

széspontja' valamint a 'b és c metszéspontja' kifejezések jelentése ugyan megegyezik, értelmük azonban nem."

Ez a Frege-tanulmánynak az a szakasza, ahol a szerző bevezeti a dolgozatának címében szereplő fogalmakat. A tulajdonnév jelentése és értelme első meghatározásánál azt láthatjuk, hogy az értelme feltételezi a jelentést! Mert hogyan is beszélhetnénk valaminek arról a módjáról, ahogy adva van, anélkül, hogy valamiképp lenne? Szeretnénk emlékeztetni a tényállást jól megvilágító fregei távcsőhasonlatra: hogyan jelenhetne meg az értelemhez hasonlított valós Hold-kép a távcső tárgylencsén, ha nem volna a megfigyelés tárgya, a jelentéshez hasonlított Hold? Frege a hasonlathoz fűzött megjegyzéseiben maga erősíti meg, hogy fejtegetéseit így is lehet értelmezni. "Az idealisták és a szkeptikusok talán már régen megtették a következő ellenvetést: 'Te itt minden további nélkül úgy beszélsz a Holdról, mint egy tárgyról; de honnan tudod, hogy a 'Hold' névnek van-e egyáltalán jelentése, honnan tudod, hogy van-e egyáltalán valaminek jelentése?' Erre válaszolom, hogy ha a 'Holdról' beszélünk, nem az a szándékunk, hogy a Holdról alkotott képzetünkről beszéljünk, és nem elégszünk meg az értelemmel sem, hanem feltételezzük a jelentést."¹⁹

De egy olyan fontos mondatsemantikai és szövegsemantikai fogalom, mint a szinonímia sem határozható meg a fregei rendszerben a jelentés kiküszöbölésével. Két tulajdonnév ugyanis akkor és csak annyiban helyettesítheti egymást, amennyiben a jelentésük azonos. Hogy "Nero" és "a véres költő" valamint "az öreg császár" és "Claudius" képek vagy látszat-tulajdonnevek között szinonim szemantikai viszony van Kösztolányi Nero, a véres költő című regényének egy mondatában, azt csak akkor tudom megmondani, ha tulajdonnévnek tekintem őket és feltételezem, hogy azonos személyt jelentenek. Továbbá: "A dormitoriumban feküdt az öreg császár, Claudius" és a "Most ébredezett" mondatok közötti koherenciát is csak annak a feltételezésével tudom megteremteni, hogy mindkét gondolatot kifejező mondatnak ugyanaz a jelentés az alanya. Tehát

Az elmondottak a mondatértékű kifejezésekre is érvényesek: vagyis egy mondat értelméről sem beszélhetünk anélkül, hogy ne feltételeznénk jelentését, azaz igazságértékét. De egyáltalán beszélhetünk-e feltételezett igazságértékről Frege rendszerében?

Vizsgáljuk csak meg még egyszer, hogy miért kellett elfogadnunk a gondolatot a mondat értelmeként. Frege, mint emlékezhetünk rá, abból a belátásból indul ki, hogy ha a mondatban egy tulajdonnevet egy vele azonos jelentésű, de eltérő értelmű tulajdonnévvel helyettesítünk, akkor ennek az eljárásnak nem lehet semmi kihatása a mondat jelentésére. A "hajnalcsillag" és az "esthajnalcsillag" /meg a "vacsoracsillag" - a két kifejezés közötti nagyobb eltérés kedvéért az utóbbival, s nem az "esthajnalcsillag"-gal fordítja pl. Kelemen János az "Abendstern"-t/ megfelelnek a fenti követelményeknek: azonos jelentésű tulajdonnevek, de értelmük eltérő. Miért is? Mert a "hajnalcsillag" megjelöl egy tárgyat, amely így hajnalcsillagként adott számunkra, az "esthajnalcsillag" is megjelöl egy tárgyat, amely így esthajnalcsillagként adott számunkra, a "vacsoracsillag" is megjelöl egy tárgyat stb., és mi tudjuk, hogy mindhárom tárgy azonos. Tehát ha a felsorolt tulajdonneveket egy mondatban egymással helyettesítjük, akkor ez nem lehet kihatással a mondat jelentésére. Frege elvégezve a helyettesítést, mint ismeretes, arra a következtetésre jutott, hogy a művelet megváltoztatja a gondolatot, s ez a változás épp azzal ragadható meg, hogy megváltozhat az, amit később a mondat jelentéseként határozott meg, az igazságértéke. Ezért a gondolat nem lehet a mondat jelentése, hanem csak értelme.

Vajon elegendő volt a kiinduló belátás és a behelyettesítés művelete ahhoz, hogy Frege a fenti eredményre jusson? A korábbi elemzésben megemlítettük, hogy szükség volt annak a feltételezésére is, hogy a gondolat vagy a mondat jelentése, vagy értelme. De ez még mindig nem elegendő. Tudnunk kell azt is, hogy milyen feltételek mellett rendelhető igazságérték

egy mondat hordozta gondolathoz. Frege idevonatkozó kijelentései alapján három lehetőséget kell meggondolnunk.

Először: ahhoz, hogy egy mondathoz az igazságértékek egyikét rendelhessük, szükségünk van a benne előforduló tulajdonnév jelentésének ismeretére.

Másodszor: erre nincs szükség, nem is kell figyelembe venni a jelentést.

Harmadszor: a jelentést nem kell ismerni, de fel kell tételezni. Melyik előfeltevéssel élt Frege a fenti gondolatmenetben?

Ami az első esetet illeti: ha szükségünk volna a tulajdonnevek jelentésének ismeretére ahhoz, hogy a vele alkotott mondathoz igazságértéket rendeljünk, akkor a fentebb felsorolt tulajdonnevek anélkül is helyettesíthetők egymást egy mondatban, hogy a jelentés megváltozhatna. De ha a jelentés nem változhat meg, azt sem tudjuk megmondani, hogy a gondolat megváltozott-e. Legalábbis addig, míg más kritériumot nem találunk a változás megállapítására. Az első feltevés alapján nem juthatott Frege ismert következtetésére.

De hamar belátható, hogy a második alapján sem. Már többszörösen megmutattuk, hogy Frege jó okkal hangsúlyozza: "Aki egy jelentés létezését nem ismeri el, az nem kapcsolhat hozzá, de nem is vitathat el tőle állítmányt."²⁰ Ezért, ha egy jelnek nem vesszük figyelembe a jelentését, akkor az nem tulajdonnév, hanem kép, s a képekkel alkotott mondatok maguk is képek: "látszat-gondolatok", s ezek nem lehetnek sem igazak, sem hamisak. Így aztán bárhogy is cseréljük egy mondatban a képeket, a mondat jelentése nem változhat meg, mert nincs ami megváltozzék. S innét kezdve ugyanugy érvelhetünk, mint előbb: de ha a jelentés nem változhat meg, azt sem tudjuk megmondani, hogy a gondolat megváltozott-e.

A megfogalmazott kiinduló belátásokat a harmadik előfeltevéssel összekapcsolva juthatunk el ahhoz a következ-

tetéshez, hogy a "hajnalcsillag" helyettesítése és az "esthajnalcsillaggal" /"vacsoracsillag"-gal/ megváltoztathatja a velük alkotott mondatnak az értelmét. Csak ha abból indulunk ki, hogy ahhoz, hogy egy mondathoz igazságértéket rendeljünk, nem kell ismernünk a benne előforduló tulajdonnév jelentését, de fel kell tételeznünk, hogy van jelentése, vélhetjük, hogy például "A hajnalcsillag Nap által megvilágított test" igaz, ezzel szemben "Az esthajnalcsillag /vacsoracsillag/ Nap által megvilágított test" hamis. Aki a két mondat közül az egyiket igaznak, a másikat hamisnak tartja, nem tudhatja, hogy az egymással felcserélt tulajdonnevek jelentése azonos, mégis fel kell tételeznie, hogy tulajdonnevek, tehát van jelentésük. De ebből következően az adott esetben az egyik vagy másik mondatot igaznak vagy hamisnak tartani szintén csak feltételezés.

A "hajnalcsillag/vacsoracsillag"-példa elemzéséből tehát két következtetést vonhatunk le. A gondolatot mint a mondat értelmét sem ismerhetjük teljesen a jelentés feltételezése nélkül; hogy két gondolat azonos-e vagy sem, az attól függ, hogy csak azonos vagy eltérő igazságérték is rendelhető hozzájuk. Továbbá: meg kell különböztetni Frege rendszerében a tényleges igazságértéket a feltételezettől.

A megkülönböztetés újabb problémákat vet fel. Meg kell válaszolnunk a kérdést: vajon csak annak tulajdoníthatunk igazságértéket, aminek ténylegesen van, vagy annak is, aminek ténylegesen nincs. A válasz keresése visszavezet bennünket még egyszer a nem-mondatértékű tulajdonnevekhez: nekik mikor tételezhetünk fel jelentést? Két alapeset lehetséges itt is. Az egyik esetben a feltételezett tárgy ténylegesen meglevő ugyan, de nem szükségszerűen azonos a tulajdonnév tényleges jelentésével. A második esetben a feltételezett tárgy léte is csak feltételezett, virtuális, és így nem szükségszerű, hogy a tulajdonnévnek ténylegesen is legyen jelentése.

Maradjunk a "vacsoracsillag/hajnalcsillag" példájánál. Ha az első esetet tartjuk érvényesnek, akkor a példához három értelmezést adhatunk.

Első változat: az aki "A vacsoracsillag Nap által megvilágított test" mondatot hamisnak, "A hajnalcsillag Nap által megvilágított test" mondatot viszont igaznak tartja, az tudja, vagy jól hiszi, hogy a hajnalcsillag a Vénuszt jelöli, ugyanakkor azt feltételezi, hogy a "vacsoracsillag" mondjuk a Szíriuszt jelöli. Ha megtudja, hogy a "vacsoracsillag" is a Vénuszt jelöli, mindkét mondatot igaznak fogja tartani, mint a-hogy mindkét mondat ténylegesen igaz.

Ugyanennek az esetnek a másik változata - s Frege valószínűleg hallgatólagosan ezt vette alapul -; valaki tudja, hogy a "hajnalcsillag" is meg a "vacsoracsillag" is a Vénuszt jelöli, de azt hiszi, hogy két Vénusz van, az egyiket az ekliptikától keletre lehet látni, a másik ettől nyugatra van. S mivel feltételezi, hogy az ekliptikától nyugatra látható Vénusz nem bolygó, hanem csillag, az első mondatot hamisnak tartja. Ha megtudja, hogy csak egy Vénusz van és az bolygó, akkor mind a két mondatot igaznak fogja tartani, mint ahogy mind a két mondat ténylegesen igaz is.

Harmadik változatként az is elképzelhető, hogy valaki mindkét mondatot igaznak fogja tartani, de legalább az egyik mondat mégsem úgy lesz igaz, ahogy a másik. Amíg pl. a "hajnalcsillagról" tudja, hogy az a Vénusz, a "vacsoracsillag" jelentésének a Marsot hiheti. /A harmadik változat arra világít rá, hogy a gondolat nemcsak akkor változik meg, ha megváltozhat az igazságértéke, hanem akkor is, ha más tényállások tehetik igazzá./ Ha a példánkban szereplő valaki megtudja, hogy a két tulajdonnév egyaránt a Vénuszt jelöli, akkor azt fogja tartani a mondatokról, hogy azokat ugyanaz a tényállás teszi igazzá, mint ahogy ténylegesen ugyanaz a tényállás teszi igazzá. Belátható, hogy ezt a változatot kidolgozhatjuk arra az esetre is, amikor valaki mindkét mondatot hamisnak tartja. De ennek a gondolatmenetnek sem lesz a korábbiakétól eltérő a végkövetkeztetése: ha az, aki mindkét mondatot hamisnak tartotta, megtudja, hogy egyik tulajdonnév sem csillagot jelöl, hanem mindkettő ugyanazt a bolygót, akkor mind a két mondatot igaznak fogja

tartani, mint ahogy mind a két mondat ténylegesen igaz is.

Mindhárom változatban, mint láttuk, az a közös, hogy a feltételezett igazságérték csak addig térhetett el a ténylegestől, illetve a mondat kifejezte gondolatot csak addig tehette a ténylegestől eltérő tényállás feltételelesen igazzá vagy hamissá, amíg a mondatban szereplő tulajdonnév jelentéséről ismereteink hiányosak voltak. Ha azonban a feltételezett tárgy ténylegesen meglévő, akkor ismereteink nem szükségszerűen hiányosak. Ebből következően irodalmi szövegek által kifejezett gondolatok végül is ténylegesen igazak vagy hamisak lennének, s hogy milyen igazságértéket tulajdoníthatunk nekik, az egyedül attól függne, hogy ismereteink hogyan bővülnének a gondolatok részét kifejező tulajdonnevek jelentéséről. "A mélyen alvó Odüsszeuszt Ithakában tették partra" mondatot tehát csak addig tarthatnánk igaznak vagy hamisnak, amíg nem tudjuk, hogy az, akit Odüsszeusznak tartunk, ténylegesen Odüsszeusz-e, és hogy mély álmában és Ithakában tették-e partra vagy sem. Vagyis irodalmi és nemirodalmi szövegek között ismételtelen nem lenne másban különbség, mint az általuk keltett képzetek milyenségében. De erről a megkülönböztető jegyről már kimutattuk, hogy az irodalomtudomány számára elfogadhatatlan.

Ugy látszik, hogy az irodalmi és a nemirodalmi szövegek megkülönböztetésének nem pusztán szubjektív - és feltehetőleg egyéb szempontból is kielégítő - kritériumához akkor jutunk, ha annak a nem mondatértékű tulajdonnévnek is feltételezünk jelentést, amelynek ténylegesen nincs jelentése, s így annak a mondatnak is, amelynek ténylegesen nincs igazságértéke. Már képp megfogalmazva: nemcsak tulajdonnév és látszat-tulajdonnév, gondolat és látszat-gondolat van, hanem jelentés és látszat-jelentés is - és épp így tudjuk pontosan meghatározni, hogy mi a látszat-tulajdonnév és a látszat-gondolat: az előbbiről akkor beszélünk, ha a tulajdonnév egy feltételezett és ténylegesen létező tárgyat /látszat-tárgyat/ jelöl; az utóbbiról pedig akkor, ha a gondolathoz egy feltételezett igazságértéket /látszat-igazságértéket/ rendelünk.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy maga Frege miért nem vezette be a látszat-jelentés fogalmát, illetve hogy mit nyer az irodalomtudomány a látszat-jelentés bevezetésével - különös tekintettel arra, hogy hogyan világítható meg valóság és irodalom kapcsolata a jelentés és a látszat-jelentés segítségével -, válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy mit kell értenünk látszat-jelentésen. Mi az, amit fel kell tételeznünk?

Csak látszat-eredményt értünk volna el, ha a látszat-jelentést nem tudnánk másképp meghatározni, mint azt a képzetet, amelyet a jel kivált. Ez a meggondolás nem kizárt, hiszen maga Frege is figyelembe veszi Logika c. töredékében: "Bár megkísérelhetnénk, hogy minden mondatot úgy értelmezzünk át, hogy azok a képzetekről szóljanak. Ezzel azonban teljesen megváltoztatnánk értelmüket és egy teljesen új tudományhoz jutnánk. És ez az új tudomány a pszichológia egyik ága lenne."²¹ De mint már többször hangsúlyoztuk, nem fogadjuk el az irodalomtudománynak a pszichológia speciális ágává való redukcióját.

Mit értsünk hát látszat jelentésen? Hogy javaslatunkat megtehessük, szükségünk van újabb Frege-terminusok bevezetésére. Frege szemantika-elméletében ugyanis nemcsak tulajdonnevek vannak, amelyekről eddig beszéltünk, hanem úgynevezett fogalomnevek is. A tulajdonnevek és a fogalomnevek viszonyának megértéséhez emlékeznünk kell arra, hogy Frege megkülönbözteti a tulajdonnevek két osztályát: a tulajdonképpeni tulajdonneveket/ame-lyeknek tagjai: "Arisztotelész", "Hajnalcsillag", "Don Carlos", stb./ és a tulajdonképpeni tulajdonneveket is magukba foglaló tulajdonnevekét/amelynek nemcsak "Arisztotelész", "Hajnalcsillag" stb. a tagja, hanem az ilyen kifejezések is: "a főváros", "a német birodalomnak fővárosa", "A vacsoracsillag Nap által megvilágított égitest" stb./. A tulajdonképpeni tulajdonnevekre és a tulajdonnevekre egyaránt áll, hogy pontosan egy tárgyat jelölnek meg, legyen ez a tárgy élőlény, dolog vagy igazságérték.

A tulajdonneveket azonban véleményünk szerint másképp

is feloszthatjuk, s anélkül, hogy ne Frege szellemében jár-
nánk el, mégpedig két olyan osztályra, amelyek kizárják egy-
mást. Ezek szerint egy tulajdonnév vagy egyszerű vagy össze-
tett. Frege szellemében járunk el, mert felosztásunk igen
közel áll a tulajdonképpen és a nem-tulajdonképpen tulaj-
donnevekre való osztáshoz, bár nem tudjuk megmondani, hogy
ezzel ténylegesen egybeesik-e, mivel a kérdés eldöntéséhez
Frege nem nyújt elegendő támpontot. Frege szellemében járunk
el továbbá azért is, mert a szerző a tulajdonnevek egyik osz-
tályával, az összetettekével, többek között a Funktion und
Begriff /1891, Függvény és fogalom/ c. tanulmányában - a meg-
nevezés használata nélkül - részletekbe menően foglalkozik.
Itt megállapítja, hogy összetett tulajdonneveket, így példá-
ul "kijelentő mondatokat általában /.../ két részre bontva
gondolhatunk, amelyek közül az egyik önmagában lezárt, a má-
sik pedig kiegészítésre szorul."²² Így például "A vacsoracsil-
lag Nap által megvilágított test" mondatot "a vacsoracsillag"
és a "Nap által megvilágított test" kifejezésekre lehet bon-
tani. "A második rész kiegészítésre szorul, egy üres helyet
hordoz, s csak azáltal, hogy ezt a helyet egy tulajdonnév ki-
tölti, /.../ tűnik elő lezárt értelem."²³

Frege a kiegészítésre szoruló részt fogalomnévnek nevezi,
amely nem tárgyakat, hanem fogalmakat jelölnek. A fogalom pe-
dig nem más, mint egy olyan függvény, amely ha egy argumen-
tummal kiegészül, akkor tulajdonnévvel egészül ki.

Mielőtt gondolatmenetünket folytatnánk, az ujonnan
bevezetett fogalmakkal pontosabban megmagyarázhatunk két fre-
gei alapfogalmat. A fentiek alapján "tárgy mindaz, ami nem
függvény, amelynek kifejezése tehát nem hordoz üres helyet"²⁴
Ugyanigy a "fogalomterjedelmek szintén tárgyak"²⁵, csak ma-
guk a fogalmak nem.

Folytatva az előbbi gondolatsort, belátható: ha a fo-
galmak függvények, akkor a magukkal hordozott üres helyet meg-

határozott tárgyat, mint argumentumot jelölő tulajdonnévvel kitöltve meghatározott függvényértéket kell kapnunk. Frege megállapítja, hogy függvényértékként mindig jelentést /tárgyat/ kapunk, azaz a függvény értelmezési tartományát /őstartományát, kezdőhalmazát/ és értékkészletét /képtartományát, véghalmazát/ egyaránt jelentések /tárgyak/ képezik.

Nézzünk egy példát. "A vacsoracsillag Nap által megvilágított test" mondatban a vacsoracsillag az argumentum, a Nap által megvilágított test a függvény. Függvényértékként az igazat kapjuk. Ugyanez a függvény Sziriusz argumentummal hamis függvényértéket ad.

Természetesen nemcsak igazságértékek lehetnek függvényértékek, mivel nemcsak mondatértékű tulajdonnevek bonthatók tovább fogalomra és újabb tulajdonnevekre. Összetett tulajdonnév például "a német birodalomnak a fővárosa" is, hiszen "a német birodalom ... a" és "a főváros" kifejezésekre bontható, melyek közül az előbbi egy fogalom /funkció/ neve, az utóbbi pedig egy tárgy /argumentumé/, függvényértékként pedig ugyancsak tárgyat kapunk: Berlint.

Frege azonban ebben a gondolatmenetben elmulasztja a következő kérdés feltevését: meddig bonthatjuk a tulajdonneveket fogalomra és újabb tulajdonnevekre? Vagy a mi terminusunkkal élve: mikor tekintendő egy tulajdonnév egyszerűnek? A kérdés egyáltalán nem triviális. A válaszadáshoz szükségünk van annak pontosabb megértéséhez is, hogy mit is teszünk tulajdonképpen akkor, amikor egy összetett tulajdonnevet a fenti értelemben két részre bontunk. Annál is inkább szükségünk van erre, mert a probléma megoldása fényt vethet arra a bennünket régóta foglalkoztató, egyszer már-már nyugvópontra, s egyben zsákutcába jutó vizsgálódásainkat újra elindító kérdésre is, hogy mikor mondhatjuk: értünk egy tulajdonnevet, legyen az tényleges vagy csak látszat-tulajdonnév, fejezzen ki tényleges vagy

csak látszat-gondolatot. Van-e pontosabb meghatározása a tulajdonnév értelmének, mint az, hogy kifejezi, hogyan van számunkra a tulajdonnév által megjelölt tárgy adva? Mindenesetre az egyszerű és összetett tulajdonnevek megkülönböztetés lehetővé teszi, hogy új szempontból vizsgáljuk meg a kérdést: mi az összetett és mi az egyszerű tulajdonnevek értelme?

Egyelőre természetesen csak az összetett tulajdonnevekkel foglalkozhatunk, hiszen ennek eredményétől várjuk az egyszerű tulajdonnevek meghatározását.

Amikor egy összetett tulajdonnevet további tulajdonnévre és fogalomra bontunk, akkor ezzel abban az értelemben is felfedtük a kifejezés szerkezetét, hogy megmutattuk: az egyik részét képező tulajdonnév jelölte tárgy, a másik részét képező fogalomnév jelölte fogalom alá sorolandó. Az összefüggést Frege maga fedi fel, például a Logik in der Mathematik /1914, Logika a matematikában/ c. terjedelmesebb töredékében, amikor ott a kijelentő mondatokról beszél: "Azt a viszonyt, amelyet a mondat a tárgy és a fogalom között hoz létre, a tárgy fogalom alá történő szubszumciójának nevezzük."²⁶ Az alásorolást /szubszumciót/ - s ez magyarázza nehézkes szóhasználatunkat is - meg kell különböztetnünk az alárendeléstől,²⁷ amelyet Frege időnként szubordinációnak is nevez, s amely viszony nem tárgy és fogalom, csak fogalom és fogalom között állhat fenn. A Logika a matematikában c. tanulmányból vett példával élve: "A 'Cato halandó' mondatban szubszumcióról van szó, a 'Minden ember halandó' mondatban viszont szubordinációról."²⁸ A megkülönböztetés azért fontos, mert a két reláció különböző tulajdonságokkal rendelkezik. Ennek kifejtéséről itt azonban lemondhatunk, mivel a továbbiakban csak az első viszonyal foglalkozunk.

De mit jelent egy tárgyat egy fogalom alá sorolni? Nem mást, mint részesíteni abból a tulajdonságból, amit a fogalom tartalmaz. Nem mást, mint besorolni a tárgyat a fogalom terjedelmét alkotó tárgyak közé. Ezért például egy

kijelentő mondat mint összetett tulajdonnév azt fejezi ki, hogy a részét alkotó tulajdonnév által megjelölt tárgy a részét alkotó fogalomnév által megjelölt fogalom terjedelméhez tartozik.

Azonos lenne ez a mondat értelmével, és a mondat értelme azonos a gondolattal? Nem szükségszerűen. Hiszen tudjuk, a mondatértékű tulajdonnév részét képező tulajdonnév ugyancsak lehet összetett, s ezért tovább bontható tulajdonnévre és fogalomra, s ez az összetett jel ismét azt fejezi ki, hogy a tulajdonnév által jelölt tárgy a fogalom terjedelméhez tartozik. Az így kapott összefüggés ugyancsak ahhoz a gondolathoz tartozik, amelyet az a mondatértékű tulajdonnév fejez ki, amelynek a szóbanforgó összetett tulajdonnév része. Egy példa megvilágíthatja állításunkat. "Az 1800-as évek végén világvárossá fejlődött" fogalomnevet kiegészíthetjük a "német birodalomnak a fővárosa" tulajdonnévvvel, amelyről már viszont tudjuk, hogy összetett. Így "A német birodalomnak a fővárosa az 1800-as évek végén világvárossá fejlődött" mondat értelme nem redukálható arra, hogy a főváros azok közé a tárgyak közé sorolandó, amelyek az 1800-as évek végén világvárossá fejlődtek; a mondat kifejezi azt is, hogy a főváros, amelyről szó van, a német birodalomhoz tartozik. A fenti megfogalmazásból az is kitűnik, azonban, hogy "a főváros" sem tekinthető egyszerű tulajdonnévnek. Bár ha csak annyit tudnánk a tulajdonnevek szétbontásáról, hogy ennek eredményeképpen az egyik résznek önmagában lezártnak és a másik résznek kiegészítésre szorulóknak kell lennie, akkor habozhatnánk, vajon az "a" jelentése lezárt-e. De nyelvismeretünk alapján tudjuk, hogy a határozott névelő azzal teszi zárttá a "főváros" fogalomnevet, hogy kijelöl egy meghatározott tárgyat azok közül, amelyek a főváros tulajdonságából részesülnek. S így "a főváros" kifejezés szerkezete azonos az összetett tulajdonnevével. És az a tárgy, amelynek az "a" határozott névelőként a tulajdonneve, nem más, mint a tárgy mint olyan. Ez a felismerés lehetőséget ad arra, hogy kíséreltet tegyünk az egyszerű tulajdonnév közelebbi meghatározá-

sára. Nevezzük azokat a tulajdonneveket egyszerűnek, amelyeknek a jelentése a tárgy mint olyan. Az egyszerű tulajdonnév fogalmának segítségével a korábbinál innár pontosabban meg tudjuk mondani, hogy mit értünk a tulajdonnév értelmén. Szorítkozzunk előbb az összetett tulajdonnév /legyen mondatértékű vagy sem/ értelmének meghatározására. Szemben az eddigi definícióval, mely szerint egy nem mondatértékű összetett tulajdonnév értelme azt tartalmazza, hogy "a jelölt hogyan van adva", kijelenthetjük: egy összetett tulajdonnév értelme azt fejezi ki, hogy milyen tulajdonságokban részesül a részét képező egyszerű tulajdonnév által jelölt tárgy. Vagyis "A német birodalomnak a fővárosa az 1800-as évek végén világvárossá fejlődött" mondatnak a teljes értelme megegyezik a következő kifejezés értelmével: "az/a tárgy/, amely /az 1800-as évek végén/ részesül a főváros-tulajdonságból és /az 1800-as évek végén/ részesül a német birodalomhoz tartozik-tulajdonságából és részesül az 1800-as évek végén világvárossá fejlődött-tulajdonságból".

Milyen további következtetések vonhatók le az összetett tulajdonnév értelmének meghatározásából? Ha egy összetett tulajdonnév teljes értelme csak a részét képező és esetlegesen egymásnak alárendelt fogalomnevek jelentésétől függ, akkor az egyszerű tulajdonnévnek vagy nincs értelme, vagy az nem része az összetett tulajdonnév értelmének.

Melyik álláspontra helyezkedjünk? A kérdést eldöntendő vizsgáljuk meg, milyen következményekkel jár egyik vagy másik feltételezés elfogadása.

Induljunk ki abból, hogy az egyszerű tulajdonnévnek nincs értelme, csak jelentése. Figyelembe véve, hogy az egyszerű tulajdonnév jelentése korábbi meghatározásunk szerint a tárgy mint olyan, el kell fogadnunk azt a tételt is, hogy az egyszerű tulajdonnevek jelentései mint jelentések megkülönböztethetetlenek egymástól. Más szóval: minden egyszerű tulajdonnévnek ugyanaz a jelentése! Nem arra figyelmeztet ez az eredmény, hogy

az egyszerű tulajdonnevek egész koncepcióját fel kell adni? Értelmezhető a szóbanforgó tétel Frege rendszerében? Megállapíthatjuk, hogy a jelentések azonosságának feltevése nem távolít el bennünket Fregenek a jelentésről alkotott elképzeléseitől. Sőt! Amikor ugyanis Frege Az értelem és jelentés c. tanulmányában a nem mondatértékű tulajdonnevek elemzéséről áttér a mondatértékűekéire, maga állapítja meg, hogy a mondat jelentésében a megkülönböztető jegyek elmosódnak: "egyrészt valamennyi igaz mondatnak, másrészt valamennyi hamis mondatnak ugyanaz a jelentése."³⁰ Tehát ha kijelentjük, hogy nemcsak a mondat jelentése nélkülöz minden közelebbi meghatározottságot, ebből a szempontból nem ellentmondásossá, hanem teljesebbé tesszük a fregei rendszert. Más kérdés azonban megállapítani, hogy egy tétel nem mond ellent az elmélet más tételeinek, hogy az elmélet "teljesebb" lett, s megint más kérdés magának az elméletnek az értelmezhetősége. Hogy értsük például azt, hogy valamennyi igaz mondatnak azonos a jelentése. Az következne ebből, hogy minden igaz mondatot felcserélhetnénk egymással anélkül, hogy a mondat jelentése megváltoznék? Frege minden bizonnyal azt válaszolná erre, hogy igen. A Függvény és fogalom c. tanulmányában például kijelenti, hogy "a ' $2^2=4$ ', ' $2>1$ ', ' $2^4=4^2$ ', kifejezések ugyanazt jelentik, mármint az igazat, s ezért a ' $2^2=4$ ' = ' $2>1$ ' egyenlet helyes". Frege azonban azt is hangsúlyozza, hogy mivel a jelentésben minden egyedi elmosódik s így önmagában nem nyújthat új ismeretet, érdeklődésünk nem korlátozódhat a mondat jelentésére. Az értelem és jelentés vizsgálata c. tanulmányában kifejti, hogy csak a jelentés és az értelem összekapcsolásával "tűnnek elő" az egyedi jegyek: "azt is mondhatnánk, hogy az ítélet megfogalmazása annyi mint /.../ részeknek az igazságértéken belül történő megkülönböztetése /.../. Minden egyes, egy adott igazságértékhez tartozó értelem a szétbontás egy sajátos módjának felel meg."³²

Azt látjuk tehát, hogy az értelemmel rendelkező igaz tulajdonnevek /mondatok/ az "igaz birodalmából" már nem szükségszerűen ugyanazt a részt jelenítik meg, s így az igaz igazság-

értékkel rendelkező mondatok csak addig azonosak egymással, amíg értelmüktől eltekintünk. S belátható, hogy ugyanez vonatkozik a hamis mondatokra is.

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz: csak akkor nem ugyanaz minden egyszerű tulajdonnév jelentése /csak akkor különböztethető meg egy rész a tárgyon mint olyanon belül/, ha az egyszerű tulajdonnévnek értelme is van! De mi lehet az egyszerű tulajdonnévnek az értelme, ha az nem változtatja meg az őt magába foglaló összetett tulajdonnév értelmét, vagyis ha nem lehet tulajdonképpen fogalom? A tárgy mint olyan egy részének /talán szerencsésebb lenne mondani: elemének vagy: annak a meghatározott tárgynak/ a neve. Figyelembe véve az értelem korábbi meghatározását, azt mondhatjuk, hogy a név is tulajdonságban részesíti a tárgy/részt/, s megfordítva: ahogy egy tárgy/rész/ nemcsak egy fogalom alá sorolható, úgy egy tárgy/résznek/ is lehet több neve, de a név mégsem tulajdonképpen fogalom, mert annak terjedelmét több tárgy is képezheti, míg a név mindig csak egy meghatározott tárgy/rész/ neve - akkor is, ha néhány név azonos hangzású. Továbbá: a tulajdonképpen fogalmak alárendelhetők egymásnak, a nevek azonban nem, s a név ebben az összefüggésben csak akkor név, ha fogalom alá van rendelve. Ezért a név által kifejezett tulajdonság más osztályba tartozik, mint a tulajdonképpen fogalom által kifejezett; az egyszerű tulajdonnevek értelme másképp "adja meg" számunkra a tárgyat, mint az összetett tulajdonneveké. Korábbi példáinkat tovább elemezve: amikor fentebb "A német birodalomnak a fővárosa..." mondatot átalakítottuk egy teljesen azonos értelmű nem mondatértékű tulajdonnévre, akkor az "az, amely ..." kifejezésben az "az" az általa megjelölt tárgy rész neve. /Amikor a továbbiakban meghatározott tárgyakról beszélünk, mindig tárgyrészeket értünk rajtuk anélkül, hogy ezt külön jelölnénk./ A példaként bemutatott átalakítás - s ezzel az összetett tulajdonnév értelmének meghatározása - azonban újabb meggondolandó problémát vet fel.

Ha elfogadjuk, hogy a két kifejezés értelme ugyanaz, ak-

kor el kell fogadnunk azt a Frege szemantika elméletében explicit meg nem fogalmazott tételt is, hogy mondatértékű és nem mondatértékű tulajdonnévnek azonos lehet az értelme, vagyis a mondatértékű tulajdonnevek átalakíthatók azonos értelmű nem mondatértékű tulajdonnevekre. Tételünk mégis első pillanatra meghökkentő, korábban már elfogadott megállapításoknak ellentmondó következményekhez vezet. Tudva, hogy Frege elméletében a mondatértékű tulajdonnevek jelentése igazságérték, a nem mondatértékűeké viszont tárgy, arra a belátásra kell jutnunk, hogy azonos értelemhez - az értelmet hordozó kifejezés szintaktikai szerkezetétől függően - különböző jelentést kell rendelnünk: amíg az egyik forma egy tárgyat mint olyat sorol a fogalom /fogalmak/ alá, addig a másik forma igazságértéket rendel az értelemhez. A jelentés különbözőségének feltételezése azonban nem egyeztethető össze az értelem korábbi meghatározásával: ha az értelem azt fejezi ki, hogy egy meghatározott tárgy milyen tulajdonságokban részesül, akkor az értelem megváltozása nélkül nem változhat meg a jelentés.

Közelebbről megvizsgálva a kérdést azonban beláthatjuk, hogy az ellentmondás csak látszólagos, s ezzel az észrevétellel jelentősen előbbre jutunk a jelentés vizsgálatában is. Mielőtt megmutathatnánk az ellentmondás látszólagosságát, meg kell erősítenünk a látszatot, meg kell világítanunk, hogy miért is tűnik kényszerűnek feltenni, hogy azonos értelmű kifejezések jelentése bizonyos feltételek mellett különböző. Azért, mert Frege különös szóhasználata szerint nemcsak a nem mondatértékű tulajdonnév jelentése tárgy, hanem az igazságérték is tárgy. Bár merészen feltételezhetnénk, hogy az igazságérték és a tárgy mint olyan azonos, de ezt a lehetőséget kizárja, hogy az értelemről elvonatkoztatva - mint fentebb láttuk - tárgy mint olyan csak egy van, igazságérték pedig kettő: az igaz és a hamis. Ha a tárgy mint olyan az egyikkel azonos, akkor nem lehet azonos a másikkal. Ezt a tényleges ellentmondást azáltal sem tudjuk megszüntetni, ha az igazat mint tárgyat és a hamisat mint tárgyat a tárgy mint olyan két részének fogjuk fel. Ugyanis

a jelentés megváltozása - feltételezve, hogy egy tulajdonnév nem lehet egyszerre igaz is meg hamis is - így is fennállna: amíg az egyik forma a tárgyat mint olyant követeli meg, a másik csak ennek egy részét.

De épp ez az utóbbi megfogalmazás figyelmeztet arra, hogy meg kell kérdeznünk: vajon a mondat mint forma egyaránt megkövetelheti-e az igazat is meg a hamisat is. Fregevel válaszolhatjuk: nem. Csak az igazat! Idézzük Az értelem és a jelentés vizsgálata c. írásból: "Vonzónak tűnhetne az a meggondolás is, hogy a gondolatnak az igazzal alkotott viszonyát ne az értelemnek a jelentéssel, hanem az alanynak az állítmánnyal alkotott kapcsolatával hozzuk összefüggésbe. Hiszen azt is mondhatjuk: 'Az a gondolat, hogy az 5 törzsszám, igaz.' De ha pontosan szemügyre vesszük a dolgot, észrevehetjük, hogy ezzel voltaképpen nem mondtunk többet, mint a következő egyszerű mondat: 'Az 5 törzsszám. ' Az igazság állítása mindkét esetben a kijelentő mondat formájában rejlik."³³

Igy tehát mégiscsak feltételezhetjük, hogy a tárgy mint olyan az igazságértékkel mint tárggyal azonos, mivel élhetünk azzal a megszorítással, hogy csak egy igazságérték van, amit a kijelentés formája megkövetelhet, s ez az igazságérték. Ezzel megszűnt az ellentmondás; kijelenthetjük, hogy azonos értelem mindig azonos jelentés értelme.

Meggondolandó azonban a következő probléma: mindegy volna a fentiek értelmében, hogy egy adott értelmet mondatértékű tulajdonnév fejez ki? Vagy fordítva: a tárgy mint olyan és az igaz igazságérték /mint tárgy/ megkülönböztetése felesleges ebben az elméletben? Ugy látszik, hogy maga a mondat-forma is értelmet hordoz. Vagyis így kell fogalmaznunk: az egyik esetben a tárgy mint olyan tárgy mint olyanként adott, a másik esetben pedig igaz igazságértékként. De hogy értsük ezt: a tárgy mint olyan igazságként adott ... és hamisként nem lehet adott ...

Először is abból kell kiindulnunk, hogy ha a mondat-

forma értelmet fejez ki, akkor a mondatforma fogalomnév. Feladatunk tehát az, hogy meghatározzuk, mit jelent a mondatforma mint fogalomnév.

Legyen "x" mint egyszerű tulajdonnév a tárgynak mint olyannak a neve. Összetett tulajdonnevet úgy képezhetünk belőle, ha egy fogalom alá soroljuk, amelyet "f/ /"-lel adunk meg. Összetett tulajdonnevünk tehát így hangzik: "f/x/". Alakítsuk át ezt a nem mondatértékű tulajdonnevet egy azonos értelmű mondatértékű tulajdonnévvé. Eredmény: "f/x=y", ahol az "=y" formáját tekintve fogalom, s mint látható, nem jelent mást, mint azt, hogy az f tulajdonságban részesülő tárgy azonos önmagával. Amit úgy is kifejezhetünk, hogy f/x/ igaz - de semmiképpen sem úgy, hogy hamis -, vagy hogy f/x/ van, létezik.

Ez a belátás nem idegen a fregei gondolkodástól, ha természetesen nem is egyeztethető össze Frege különböző dolgozataiban kifejtett szemantika-elméletének minden tételével - lévén az elmélet, mint már egyéb vonatkozásokban is láttuk - ellentmondásos vagy legalábbis helyenként homályos. Mindenesetre már Frege egy viszonylag korai feljegyzésében, amelyet hagyatékának kiadói Dialog mit Pünjer über Existenz /1884 e-lőtt, Beszélgetés Pünjerrel a létezésről/ címmel láttak el, a következő megfontolásokat olvashatjuk: jelölje A a tárgyat mint olyat, vagyis "a jelentés, amit A-nak adok, ne legyen semmilyen megkötésnek alávetve. Ha valamit erről ki kell jelentenem, akkor ez csak valami magátólértetődő lehet, mint pl. $A = A$."³⁴ Továbbá: a "létezni" ige csupán a nyelv segéd-eszköze nem mondatértékű kifejezések mondatértékűvé való átalakításához. Ezért mindazoknak a mondatoknak a jelentése és értelme - vagy ahogy Frege ebben az összefüggésben mondja: tartalma -, amelyekben a "létezni" ige előfordul, "nem a 'létezni' szóban van, /... mivel/ helyette azt is mondhatjuk: önmagával azonos. 'Vannak emberek' ugyanazt jelenti mint 'Néhány ember önmagával azonos' vagy 'Néhány önmagával azonos ember'. Az 'A magával azonos' mondatból éppugy nem tudunk

semmi ujat az A-ról, mint az 'A létezik' mondatból. A két mondat közül egyik sem tagadható."³⁵

Frege kijelentései természetesen behatóbb elemzést igényelnének. Pontosabban meg kellene mutatnunk, amit itt csak jelezni tudtunk: hogy álláspontját milyen kontextusban fejti ki. Így világosabbá válhatna tételeinek érvényességi köre is. Adott vonatkozásban azonban csak arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy Frege bizonyos feltételek mellett maga is azonosnak tekintette a "létezni" értelmét "az önmagával azonosnak lenni"-vel. S az a viszony, mely szerint minden tárgy önmagával azonos - mivel "a p r i o r i érvényes és Kant nyomán analitikusnak nevezhető"³⁶ - szükségszerűen igaz is, vagy másképpen szólva: ez a tárgynak mint olyannak vagy annak egy részének szükségszerűen igaz megadási módja.

A fentiek értelmében azonban módosítanunk kell Frege egyik alaptételnek tekinthető kijelentését, mert az igazat - lévén fogalom - nem tekinthetjük többé tárgynak. Csak terjedelmét képezi tárgy: a tárgy mint olyan vagy annak egy része.

Számolnunk kell azonban a következő ellenvetéssel: ha az igaz fogalom, akkor hogyan lehetséges az, hogy nem változik meg a nem mondatértékű tulajdonnév értelme, amikor átalkítjuk mondatértékűvé. Hasonló problémával már találkoztunk. Hasonlóan hangzott a kérdés, amikor arra kellett válaszolnunk, hogy miért nem változtatja meg az egyszerű tulajdonnévnek az értelme az őt magába foglaló összetett tulajdonnév értelmét. Hasonló lesz feleletünk is, amennyiben megállapíthatjuk, hogy nemcsak a név, hanem az igaz is a fogalmak egy sajátos osztályát képezi. Csakhogy amíg a név azért különíthető el a tulajdonképpeni fogalmaktól, mert csak fogalom alá rendelve válik névvé és alája egy fogalom sem rendelhető, addig az igaz különössége abban áll, hogy önmagával azonos értelemben a legáltalánosabb fogalom és így minden más fogalom vagy tárgy alárendelhető, illetve alásorolható. Mindkét fogalomra vonatkozó

megszorítás azonban azonos eredményre vezet: se a név, se az igaz nem lehet alkotórésze annak az értelemnek, amely megkülönböztet egy részt a tárgyból mint olyanból. A név csak megnevezi a megkülönböztetett, az igaz pedig csak kijelenti a megkülönböztetetről, hogy van, hogy önmagával azonos.

Gondolatmenetünk ezen a pontján végre megtehetjük javaslatunkat a látszat-jelentés meghatározására. A látszat-jelentés a tárgy mint olyan. Minden összetett tulajdonnév tehát a látszat-jelentés szétbontásának egy sajátos esete, amelyet ha kijelentő mondatformában fejezünk ki, akkor igaz.

Kézenfekvő az ellenvetés: és ha azt mondjuk, hogy "A nem A" vagy "Copilco gulája gömbölyű" vagy - hogy egy regényből idézzünk - "Otthon abban a fekete ruhában feküdt az ágyon, amelyik barna volt, de ha elment, akkor a másik fekete ruhába öltözött, a szürkébe", akkor ezek a mondatok igaznak tekinthetők? Igen. Amennyiben látszat-jelentésre vonatkoztatjuk őket, s ennek megfelelően a kifejezéseket úgy elemezzük, hogy "A", "Copilco"gulája", "barna" és "szürke" /valamint az implikált "ő"/ egyaránt egyszerű tulajdonnevek, vagyis értelmük nevek. A példaként felsorolt összetett mondatértékű tulajdonnevek csak akkor lennének értelmetlenek, ha a "nem A", a "gömbölyű" és a "barna" illetve "szürke" elhagyásával kapott rész nem különböztetne meg egy részt a tárgyból mint olyanból, ha nem értenénk a neveket meghatározó, a neveknek fölérendelt fogalmakat.

A tárgy mint olyan azonosítása a látszat-jelentéssel eloszlatja azt a feltevést is, hogy ki akarjuk iktatni Frege módosított szemantika-elméletéből a hamis igazságértéket. A tényleges jelentésre vonatkoztatva természetesen nemcsak igaz mondatok vannak, hanem hamisak is. Azt jelentené ez, hogy más igazság-fogalommal dolgoznánk ebben az esetben, mint korábban? Nem. Az igaz továbbra is azt jelenti, hogy bizonyos tulajdonságokkal rendelkező tárgy azonos önmagával. Csak a hamisat kell meghatároznunk. Hamis egy kijelentés, ha nincs olyan tárgy,

amely rendelkezne azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a mondatértékű kifejezés értelmét meghatározzák. Nincs tehát az, ami önmagával azonos lehetne. Mint fejtegetéseinkből látható, a látszat-jelentésről áttérni a tényleges jelentésre annyi, mint a fogalom elsőbbségét felváltani a tárgy elsőbbségével. Ahhoz, hogy meghatározzuk egy kifejezés értelmét és jelentését, a kifejezést felépítő fogalmakat kell ismernünk, ahhoz pedig, hogy megmondjuk, hogy van-e vagy nincs olyan tárgy, amely részesül a kérdéses tulajdonságokból, azt a tárgyi világot kell ismernünk, amely a fogalmak terjedelmét meghatározza. Visszakanyarodva egy korábbi példánkra: "az, amely az 1800-as évek végén főváros és a német birodalomhoz tartozik és világvárossá fejlődött" kifejezésnek, mint megmutattuk, tudunk látszat-jelentést tulajdonítani, ha ismerjük az "az"-t meghatározó fogalmakat, de ha a tárgyak világát is ismerjük, akkor hozzátehetjük, hogy "=Berlin", hogy a kifejezés tényleges jelentése Berlin, s ezzel azt is kijelentettük, hogy a nem mondatértékű kifejezés átalakítható ténylegesen igaz mondatértékű kifejezéssé, mert van olyan tárgy, amely a kifejezés értelmét meghatározó valamennyi fogalom terjedelméhez tartozik, s így ez a tárgy természetesen önmagával is azonos.

De zárjuk le ennek a problémakörnek a tárgyalását, annak tudatában, hogy még számos részprobléma megvilágítandó, illetve kidolgozandó lenne. Csak példaként utalunk egyre: a tulajdonképpen tulajdonnév, ha a tényleges jelentésre vonatkoztatjuk a kifejezést, szintén az értelem meghatározójává válik s ezért a gondolat, amely lehet igaz is meg hamis is, nem teljesen azonos a tárgynak mint olyannak egy részét meghatározó értelemmel, amely így csak látszat-gondolat stb. Lezárjuk a tényleges jelentés problémakörét, annál is inkább, mert számunkra a "látszat-jelentés" természetének a megismerése a fontos, hiszen amíg a nem-irodalom tárgya közvetlenül a tárgyak világa, addig az irodalomé csak közvetve, közvetlenül pedig a tárgy mint olyan, pontosabban a tárgy mint olyanból megkülönböztetett részek. Frege szemantika elméletében csak implicite van jelen a látszat-

jelentés fogalma, mert ő szinte teljes figyelmével a tényleges jelentés világára figyelt, mert azon fáradozott, hogy kiküszöbölje azt a lehetőséget, hogy a tudomány költészetté váljék, hogy olyan tárgyakat építsen fel a nyelv természetétől félrevezetve, amelyek a forma szerint igazak, de valójában hamisak. A költészet, az irodalom általában pedig épp ebben a tudomány számára oly káros lehetőségben találja meg igazolását és célját: fogalmakból új tárgyakat épít, amelyek - figyelembe véve a fogalmak másodlagosságát a tényleges tárgyakkal szemben - a tárgyak világának az át- és ujrarendezésének eredményei. Ami az irodalomtudomány lehetőségét illeti: az új tárgyak, a tárgy mint olyan részei, nem a képzet tartományába tartoznak, mert oly mértékben interszjektívek, mint az őket meghatározó fogalmak. Ezért azt mondhatjuk, hogy ezek a tárgyak nem az egyes tudatban, hanem a kifejezés, a mondat, a szöveg világában azonosak önmagukkal. Természetesen nem minden mondatkapcsolat ad szöveget, ezért a mondatnál nagyobb egységek felvétele - ide értve bizonyos típusú összetett mondatokat is - további kérdéseket von maga után. De ezeknek a problémáknak a végiggondolása már nem ennek a dolgozatnak a feladata. Itt csak azt kívántuk megmutatni, hogy Frege szemantika elméletében hogyan lehet az irodalmi szöveg mondatainak jelentését és értelmét mint az irodalomtudomány közvetlen tárgyát meghatározni. A szövegvilág rekonstruálása lehetővé teszi, hogy feltegyük majd a kérdést: mi a szövegvilág és az adott szövegtől függetlenül is létező valós világ viszonya. Értékelni ezt a viszonyt akkor fogjuk tudni, ha a szövegvilágot a valós világhoz képest lehetséges világnak ismerhetjük fel.

Literaturtheoretische Relevanz der Semantiktheorie von Gottlob Frege

In Freges semantischen Studien wird immer wieder auf die Unterscheidung von Literatur und Nicht-Literatur hingewiesen, in deren Sinne sich die erstere dadurch auszeichne, dass ihren Sätzen in Behauptungsform nur ein Sinn, jedoch keine Bedeutung zugeordnet werden könne, im Gegensatz zu den Behauptungssätzen des letzteren Texttyps, die sowohl einen Sinn als auch eine Bedeutung hätten. Diese Unterscheidung erweist sich dem Verfasser in zweifacher Hinsicht als problematisch: Die Trennung von Sinn und Bedeutung führt in der Semantiktheorie von Frege zu einem Widerspruch, zumal der Sinn eines Eigennamens /eines Ausdrucks, eines Behauptungssatzes/ in dieser Theorie als "die Art des Gegebenseins des Bezeichneten" d.i. der Bedeutung definiert wird. Würde man nach Aufhebung dieses Widerspruchs die Trennung von Sinn und Bedeutung nach Fregescher Intention doch ermöglichen, drängte sich ein anderes Problem in den Vordergrund: Wie kann man eine Literaturwissenschaft etablieren, die sich die Aufgabe stellen soll, sich mit bloßem Sinn, in Fregescher Terminologie ausgedrückt: mit Scheingedanken zu befassen. Verfasser schlägt eine andere Unterscheidung zwischen den Behauptungssätzen der Literatur und denen eines wissenschaftlichen Textes vor, und zwar auf der Ebene der Bedeutung. Durch die Einführung der "Scheinbedeutung" in die Theorie erübrigt sich die zum Widerspruch führende Trennung von Sinn und Bedeutung, und lässt sich eine Semantik literarischer Texte aufbauen, die die Bedingungen ihrer Erforschung zu bestimmen und ihre Relevanz zu begründen vermag.

Jegyzetek

- ¹ A közérthetőség kedvéért egynyelvűsége törekszünk. Az idegen nyelvű idézeteket ezért lefordítva adjuk, illetve a meglévő fordításokkal helyettesítjük. Mivel a fordítás a fordított szöveggel szükségszerűen nem egyenértékű, esetenként - ahol az eltérés szempontunkból zavaró volt - módosítottuk az átvett fordítást. Az idézetben belül használt zárójelek ezt a módosítást jelölik. Az idézetekben a kihagyásokat zárójelbe tett három ponttal, saját kiemeléseinket aláhúzással, az idézett szerző kiemelését ritkított írásmóddal adjuk meg. Az idézet forrását vagy fordításunk alapját a jegyzetekben közöljük. A jegyzetekben az első adat egy évszám, amely az idézett tanulmány keletkezésének vagy első megjelenésének évére utal, s egyben a szóbanforgó tanulmány címének és bibliográfiai adatainak, esetleges fordításainak jele, amelynek feloldása az irodalomjegyzékből visszakereshető. Az évszámot és a kettőspontot követi a második adat: a forrásként használt kiadvány oldalszáma. Ha a német nyelvű eredetit nem mi fordítottuk magyarra, akkor két szám áll az évszám után: a pontosvessző előtti szám a magyar fordítást, a pontosvessző utáni szám a német szövegkiadás oldalszámát adja meg. Ha az idézet a forrásban a következő oldalon vagy oldalakon folytatódik, akkor ezt a magyar fordításra vonatkozóan az oldalszám után k betűvel jelöljük, a német szövegkiadásra vonatkozóan pedig a szokásos f betűvel. Első idézetünk forrásai tehát:
- 1892:141;44.

2	1892:141;45	8	1906:310;86	14	1918:33
3	1892:142;45	9	1897:44	15	1897:43
4	1892:143;47	10	1892:144;47f	16	1892:137;40
5	1892:143;47	11	1897:46f	17	1892:138;41
6	1892:145;48	12	1892:558;46	18	1892:138;41
7	1892:143;47	13	1918:33	19	1892:142k;46

20 1892:143;47	26 1914:154	32 1892:146k;50
21 1897:43	27 V.ö:1892-1895:30	33 1892:145;49
22 1891:29	28 1914:109	34 1884:12
23 1891:29	29 1892:138;41	35 1884;16f
24 1891:30	30 1892:146;50	36 1892:137;40
25 1891:30	31 1891:26	

Irodalomjegyzék

Gottlob Frege írásait az alábbi kiadások alapján idézzük:

- 1884 előtt Dialog mit Pünjer über Existenz /Beszélgetés Pünjerrel a létezésről/ In: Frege /1973/ 3-24.
- 1891 Funktion und Begriff /= Függvény és fogalom/ In: Frege /1966a/ 18-38.
- 1892 Über Sinn und Bedeutung. In: Frege /1966a/ 40-65.
Magyarul némi rövidítéssel: Az értelem és jelentés vizsgálata. Ford.: Kanyó Zoltán In: Horányi Özséb - Szépe György /Szerk./: A jel tudománya, Gondolat, Budapest, 1975, 135-150 és 558k.
- 1892-1895 Ausführungen über Sinn und Bedeutung. /=Fejtegetések az értelemről és a jelentésről/ In: Frege /1973/ 27-36.
- 1897 Logik. /=Logika/ In: Frege /1973/ 37-74.
- 1906 Einleitung in die Logik. /= Bevezetés a logikába/ In: Frege /1973/ 75-92. A töredék utolsó része /84-92/, amely A Sinn und Bedeutung címet viseli, olvasható magyarul is: Értelem és jelentés. Ford.: Bonyhai Gábor, Helikon. Világirodalmi Figyelő, 2-3/1973 310-312.
- 1914 Logik in der Mathematik /= Logika a matematikában/, In: Frege /1973/ 93-165.
- 1918 Der Gedanke. /= A gondolat/ In: Frege /1966b/ 30-53.
- 1966a Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logische Studien. /Hrsg. v. Günther Patzig/ 2. Aufl. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen

- 1966b Logische Untersuchungen /Hrsg. v. Günther Patzig/
Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen
- 1973 Schriften zur Logik. Aus dem Nachlass, /Lizenzaus-
gabe mit einer Einleitung v. Lothar Kreiser/ Aka-
demie-Verlag, Berlin.